

ATEİST BİR DEVLETTE YAŞAYAN DİN: SOVYET KIRGIZİSTANI'NDA İSLAM*

Doç. Dr. Güljanat KURMANGALİYEVA ERCİLASUN**

Öz

Kırgızistan'ın 20. yüzyıldaki tarihinin büyük bir kısmı, Sovyetler Birliği'ne dâhil, sosyalist rejimdeki bir cumhuriyet olarak geçmiştir. Marks'la başlayan ve Lenin'le devam eden sosyalist ideolojide din, afyon olarak nitelendirilip, hoş görülmeleyen bir unsur olmuştur. Bu makale, ağırlıklı olarak Kırgızistan'da 2007 yılından itibaren yürütülen sözlü tarih projesinin sonuçlarına dayanmaktadır. Sözlü tarih, Kırgız tarihi de dâhil olmak üzere Türkistan tarihinin özellikle 20. yüzyılı için oldukça önemli bir kaynaktır, çünkü Sovyet döneminde tarih, ideolojik çerçeveden ve Marksist-Leninist bakış açısı ile yazılmak durumundaydı. Adı geçen sözlü tarih projesinde 65 yaş ve üzeri insanlarla derinlemesine mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Sözlü tarih yöntemine dayalı araştırma, Kırgızistan'ın bütün illerinde yürütülmüştür. Sözlü tarih kaynaklarının Sovyet döneminde yaşanmış hatıraları, izinleri dâhilinde kaydedilmiştir.

Sosyalist Kırgızistan'da din yasak olmasına rağmen, sözlü tarih çalışmaları, rejimin ve ideolojik baskıların dini, toplumdaki tamamen yok etmeyi başaramadığını göstermiştir. Bu makalede, ateist bir cumhuriyette yaşanan İslami âdet ve ibadetler; İslamiyet'in ne derece yaşanabildiği ve ne ölçüde yaşanamadığı; ailevi veya siyasî baskılar ve görüşmecilerin değerlendirmeleri üzerine durulmuştur.

Dolayısıyla, bu makale, teori ile pratik arasındaki boşluğun anlaşılmasına, diğer bir deyişle Sovyet Kırgızistanı'ndaki resmî ideolojiye rağmen İslamiyet'in gündelik hayattaki yeri ve rolünün anlaşılmasına katkıda bulunmayı amaçlamıştır.

Anahtar kelimeler: Kırgızistan, İslamiyet, Sosyalist Rejim, Din, İbadet, 20. Yüzyıl, Sözlü Tarih.

* Bu çalışma, İslam Bölgeleri Araştırmaları 3. Uluslararası Kongresi'nde sunduğum "Islam in the Soviet Kyrgyzstan: Practices in an Atheist State" adlı bildirisinin genişletilmiş ve geliştirilmiş hâlidir.

** Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, guljanatke@gmail.com

Religion in an Atheist State: Islam in Soviet Kyrgyzstan

Abstract

A large part of Kyrgyzstan's history in the 20th century took place as a republic within the Soviet Union, in the socialist regime. In socialist ideology, which started with Marx and continued with Lenin, religion was considered as opium and it was not welcomed. This article is mainly based on the results of the oral history project, which had been conducted in Kyrgyzstan since 2007. Oral history is an extremely important source for Central Asian history, including Kyrgyz history, especially for the history of the 20th century, since history in the Soviet period had to be written within an ideological framework and with a Marxist-Leninist point of view. In this oral history project, in-depth interviews were conducted with the elderly people who are 65 years old and over. The research based on the oral history method has been carried out in all regions of Kyrgyzstan. The memories of the oral history sources related to the Soviet period were recorded with their permissions.

Although religion was prohibited in a socialist Kyrgyzstan, oral history studies suggest that the regime and ideological pressures were not successful to eradicate the religion from the society at all. In this article, such questions were elaborated as what kind of Islamic rituals and worship had been practiced in an atheist republic; to what extent Islam could be practiced and could not; whether there had been family coercion or political pressures, and the self-evaluations of interviewees.

Therefore, this article aims to contribute to the understanding of the gap between theory and practice; in other words, to understand the place and role of Islam in daily life in spite of the official ideology of Soviet Kyrgyzstan.

Keywords: Kyrgyzstan, Islam, Socialist Regime, Religion, Pray, 20th Century Oral History.

1. Giriş

Sosyalizmin temelini atan, fikir babalarından biri olan Marks'ın "Din, af-yondur" söylemi, en meşhur ifadelerinden biridir. Ancak Marks'ın dine karşı söylemi ve tutumu, bağlam açısından değerlendirildiğinde, sert veya alaycı değildir. Lenin ise Marks'ın düşüncesini daha sert ve daha düşmanca bir şekle getirmiştir. Hatta Lenin, eserlerinde, dinin kökenini ekonomik sömürü ile bağdaştırmıştır.¹ Lenin, 1905 yılındaki bir makalesinde, işçi sınıfının sosyalist partisi söz konusu olunca, dini, insanın özeli olarak görmenin mümkün olmadığını belirtir. "Din diye tanımlanan ve halkın üzerinde bir baskı aracı olarak kullanılan sisler dünyasıyla", ideolojik donanım ile dinî kurumlar tamamen kaldırılana kadar mücadele etmek gerektiğini savunmuştur.²

1917 Ekim Devrimi'nden sonra, Rus Sovyet Cumhuriyeti'nin ilk anayasa taslağını oluşturan komisyon, "Din, vatandaşların özel meselesidir" diye yazmıştı. Lenin, bu ibareyi reddederek, "Dini ve din karşıtı propaganda serbestiyetinin" garantisi söylemi ile değiştirilmesi emrini vermiştir. Bu cümle, 1918 tarihli

¹ Robert Conquest (ed.), *Religion in the USSR*, The Bodley Head, Londra 1968, s. 7-8.

² V.İ. Lenin, *Din Üzerine*, çev. Hasan İlhan, Alter Yayıncılık, Ankara 2013, s. 7, 9.

Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin (RSFSR) Anayasasının 13. Maddesi olmuştu.³ 4. maddede de “Dini ritüellerin özgürce uygulanması, kamu düzenini bozmadığı veya Sovyet vatandaşlarının haklarına müdahale etmediği sürece mümkündür. Böyle bir durum söz konusu olursa, yerel yetkililer kamu düzenini ve güvenliğini sağlamak için gerekli olan bütün tedbirleri uygulamak için yetkilendirilecektir” ibaresi bulunmaktaydı.⁴ Bu anayasa, ilerleyen dönemde Sovyetler Birliği'nde din karşıtı uygulamaların hukukî temelini oluşturacaktı.

Çarlık Rusyası ve sonrasında Sovyetler Birliği bünyesinde yaşayan Müslümanların nüfusuna gelince, devrimden beş yıl öncesine bakıldığında, 1912 yılının başında, Çarlık Rusyası içinde yaşayan Müslümanların sayısı 16.266.073 kişi idi; bunlardan 7.955.000'i Türkistan'da yaşayan nüfustu. 1959 yılında ise Sovyet rakamlarına göre Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde (SSCB) yaşayan Müslüman nüfus 30 milyondur.⁵ Sovyetler Birliği'ndeki son sayım olan 1979'daki nüfus sayımına göre, SSCB'de 45 milyon civarında Müslüman yaşamaktaydı ve bunların 37 milyondan fazlasını Türk kökenliler oluşturmaktaydılar.⁶ Sovyetler Birliği'nde Müslümanlar, nüfus bakımından Hıristiyanlardan sonra ikinci sıradaydı.⁷

SSCB'deki Müslüman bölgeleri, devlet tarafından Türkistan, Kuzey Kafkasya, Azerbaycan ve İdil Bölgesi olmak üzere dört dini bölgeye (müftülüğe) ayrılmaktaydı. Her birinin başında birer müftü bulunmaktaydı. Orta Asya müftüsü, bunların içindeki en büyüğüdü; bazen “Büyük Müftü” denirdi.⁸ Müftüler, din adamlarını tayin etme ve camileri kontrol etme yetkisine sahip olup, kendileri de SSCB Komünist Partisi Merkez Komitesine bağlı Din İşleri Konseyi tarafından kontrol edilirdiler.⁹ SSCB, aslında büyük bir Müslüman gücüydü. Rusya tarafından yüzyıldan fazla bir zaman önce işgal edilmiş Kafkasya ve Türkistan, İslam uygarlığının meşhur ve eski merkezleriydi.¹⁰

Bölgedeki cami sayısına gelince, Sovyet iktidarının kurulmasından önce Türkistan Eyaletinde 12 bin cami olduğu biliniyor (bu rakamlara Hive'deki 3 bin cami dâhil değildir). 1959 yılında ise Sovyet Türkistanı'nda mahalle camilerinin sayısı 1000, merkezî camilerin sayısı 200'den azdı.¹¹ Diğer bir veriye göre, SSCB'de resmî olarak yaklaşık 200 tane cami vardı ve bunların 146'sı Türkistan'daydı. Ancak bu rakamlar Müslüman nüfusla orantılı

³ Robert Conquest (ed.), *Religion in the USSR*, 1968, s. 13.

⁴ Azade-Ayse Rorlich, “Islam under Communist Rule: Volga-Ural Muslims”, *Central Asian Survey*, No: 1, Cilt: 1, Temmuz 1982, s. 21.

⁵ Robert Conquest (ed.), *Religion in the USSR*, 1968, s. 67.

⁶ Alexandre Benningsen, *Islam in Soviet Union - General Presentation*, ODTÜ, Ankara 1985, s. 1.

⁷ Robert Conquest (ed.), *Religion in the USSR*, 1968, s. 67.

⁸ Alexandre Benningsen, *Islam in Soviet Union - General Presentation*, 1985, s. 8.

⁹ Alexandre K. Benningsen, “Sovyetler Birliği'nde İslami Uyanış ve Bazı Gelişmeler”, *Çöküş Öncesi Sovyetler Birliği'nde İslamiyet ve Müslümanlar*, İsmail Orhan Türköz (derleyen ve tercüme eden), Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1997, s. 56.

¹⁰ Chantal Lemercier-Quelquejay, “The USSR and The Middle East”, *Central Asian Survey*, No: 1, Cilt: 1, Temmuz 1982, s. 47.

¹¹ Robert Conquest (ed.), *Religion in the USSR*, 1968, s. 67.

değildi. 1960'ların sonunda Kırgızistan'da resmî rakamlara göre 33 caminin olduğu bilinmektedir.¹²

"*Din, afyondur*" söyleminin yaygın bir şekilde kullanıldığı bir ülkede, din karşıtı uygulamalar nasıl gerçekleşmişti? Sovyet iktidarının dinle ve bunların içinde İslamiyet'le mücadelesi genelde bütün Sovyet tarihi boyunca var olmuştur, özelde ise ülke siyaseti ve tarihindeki önemli olaylara bağlı olarak belli periyotlarda çok az bir değişkenlik ve farklılık göstermiştir. Robert Conquest, eserinde bu durumu dönemlere ayırarak ayrıntılı bir şekilde incelemiştir.¹³ Böylece, ateizm, bazı dönemlerde güçleniyor, bazı dönemlerde de biraz azalsa da, genel olarak SSCB'nin tavizsiz devlet politikalarından birini oluşturuyordu.

Ateizmi yayma faaliyetlerinin başlıca hedefi eğitimcilerdi, çünkü okulların ilk görevi komünist yetiştirmek ve "*dinlerin aşıladığı zararlı ve antikomünist gerici düşüncelerden uzak tutmak*" olacaktı. Din olgusu, iktidarın gözünde eğitimin yetersizliğinden ve geleneğe bağlılıktan kaynaklanan bir kalıntıdan ibaretti.¹⁴

Sovyet iktidarı, dinlerin ayakta kalmasını "*siyasî çağlaşma*"nın gecikmesi gibi bir zafiyet olarak görmekteydi. Dini faaliyetlerin devam ettiğini kabul etmek durumunda kaldığında ise bunun genellikle uzak kırsal kasabalar gibi tecrit edilmiş bölgelerde muhafaza edildiğini, buralarda ideolojik ve toplumsal Sovyet modelinin topluma entegre edilmesinin yavaş gerçekleşmesi olarak değerlendirmekteydi.¹⁵

Din karşıtı ve ateist propagandada medyanın rolü elbette tartışılmaz boyutta büyüktü. 1922 yılından itibaren çıkmaya başlayıp yıllarca devam eden *Bezbojnik* (Tanrısız) adlı gazete, *Bezbojnik u Stanka* (Tanrısız Makine Başında) adlı dergi, sonrasında *Nauka i Religiya* (Din ve Bilim) gibi dergiler, din karşıtı ve ateist yayınlardan sadece birkaçıydı. Bu yayınlar, Hıristiyanlık, İslamiyet, Musevilik ve Budizm'e karşı, eleştirici, bazen de alay edici, ateist propaganda araçlarıydı.

Nauka i Religiya, Müslüman adet ve geleneklerin sıkı sıkıya devam etmesinden rahatsızlık duyarak, bunların "*bilim karşıtı ve çok tehlikeli eğilim*" olduklarını ifade ederek, konuyu defalarca ele almıştır.¹⁶ Türkistan coğrafyasında da din karşıtı süreli yayınlar neşredilmekteydi.¹⁷

Diğer taraftan, 1943 yılında Sovyet iktidarı resmî olarak "*Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının Dinî İdaresi*" adlı (kısaca SADUM diye bilinen) kurumu açmıştır. Bu kurum, SSCB bünyesindeki beş Türkistan cumhuriyetini kapsamaktaydı ve merkezi Taşkent'teydi. Kuruluş yılına dikkatli bakılırsa, 2. Dünya Savaşı yıllarında ve SSCB'nin Almanya ile fiili savaş hâlinde olduğu yıllara denk gelmesi bir tesadüf değildi. Hem Türkistan uleması, savaş organizasyonunun daha iyi yapılabilmesi için böyle bir teşkilâta ihtiyaç duyuldu-

¹² Hélène Carrère d'Encausse, *Sovyetler'de Müslümanlar*, (çev. Adnan Tekşen), Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 18-19.

¹³ Robert Conquest (ed.), *Religion in the USSR*, 1968.

¹⁴ Hélène Carrère d'Encausse, *Sovyetler'de Müslümanlar*, 1992, s. 13, 15.

¹⁵ Hélène Carrère d'Encausse, *Sovyetler'de Müslümanlar*, 1992, s. 17.

¹⁶ Robert Conquest (ed.), *Religion in the USSR*, 1968, s. 80.

¹⁷ Seyfettin Erşahin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar*, İlahiyat Vakfı Yayınları, Ankara 1999, s. 261-265.

ğunu ileri sürmüştü, hem Sovyet iktidarı bu yıllarda dine karşı baskıyı biraz gevşeterek, savaşın zaferle sonuçlanması için Türkistan Müslümanlarının desteğini istiyordu. Savaş meydanına katılmak zaten mecburî idi, bununla birlikte Sovyetlerin zafere ulaşması için dua desteği de istenmişti.

Sovyetler Birliği'nde dinî duyguların varlığını sürdürmesi, hem yabancı araştırmacıların hem Sovyet yetkililerinin kabul ettiği bir sosyo-kültürel olgu olmuştur. Bu durumun, Sovyet yetkilileri açısından iki yönü vardı: bazen demokratik ve açık bir rejim olduklarını gösteren bir durum olduğu gerekçesiyle övünürlerdi, bazen de endişeye kapılarak ateist propagandayı yoğunlaştırırlardı.¹⁸

1980'lerde Sovyetler Birliği'nde yapılan bir sosyolojik araştırmaya göre, Hıristiyanların % 20'si Tanrıya inanıyordu ve % 80'i ateistti. Kafkasya, İdil bölgesi ve Türkistan coğrafyasındaki Müslüman nüfusta ise durum tam tersiydi. % 80'i kendini inanan olarak tanımlarken sadece % 20'si kendini ateist olarak belirtmişti. Yaklaşık 70 yıl boyunca devam eden din karşıtı baskıya rağmen ateist oranı azdı.¹⁹ Bu anketin, Sovyetler Birliği sona ermeden yapıldığını ve ateist olduğu belirtilen % 20'lik kesimde de çekinme faktörünü göz önünde bulundurmak gerekir. Gerçek rakamın bu orandan daha düşük olma ihtimali vardır.

Benningsen, Sovyet Müslümanları arasında mutlak veya % 100 bir ateistin olmadığını iddia etmektedir. Örneğin, sünnetin % 100 olarak sürdürüldüğünden, Kurban bayramı gibi bazı dinî bayramların, âdeta bir millî bayram gibi devam ettirildiğinden, dinî nikâh kıyıldığından, cenazelerin hepsinin Müslüman kabristanına defnedildiğini belirterek, şu veya bu şekilde millî gelenek şeklinde de olsa dinî inanışlara iştirak edildiğinden ötürü tamamen ateist olmak diye bir durumun mümkün olmadığını bahsetmiştir.²⁰ Ancak, ateist propaganda ve baskıların şiddetle yürütüldüğü zamanlarda sünnet veya dinî nikâh kıyılmasının da yer yer kesintiye uğradığını belirtmek gerekir.

Carrère d'Encausse'a göre, İslam'ın beş şartından ikisi, kelime-i şehadet ve zekât, insanın özel hayatında yapabildiği farzlardı. Ancak diğer üçü, namaz, oruç ve hac insanın dışındaki dünya ile ilgili olabilmektedir. Namaz, müminlerin önce abdest almalarını, sonra işlerini bırakıp ibadet etmeyi gerektirir. Sovyetler ise bu tür ibadetleri, okul ve iş gibi yükümlülüklerin aksatılmasına sebebiyet verdiğini ileri sürerek, buna müsaade etmezdi. Aynı şekilde orucun da ekonomide düzensizliğe yol açtığı gerekçesiyle sertçe mücadele ederdi. Hac konusunda da Sovyet Müslüman kitlelerinin hacca gidemediği aşikârdır. Kutsal toprakları ziyaret etmelerine müsaade edilen Sovyet vatandaşlarının sayısı çok azdı. Hacca izin verilmediğinden, eski geleneklerin de katkısıyla, çok sayıda mahallî kutsal yerler ziyaret edilen yerlere dönüşmüştü. Bunlardan en popüler olanları Kazakistan'daki Yesevi türbesi ile Özbekistan'daki Şah-Zinde külliyesi idi. Şamanizm de Sovyet Müslüman dünyasını zenginleştiren bir olguydu.²¹ Benzer şekilde, Kazakistan'da yaygın olarak bilinen "Yesevi

¹⁸ Hélène Carrère d'Encausse, *Sovyetler'de Müslümanlar*, 1992, s. 13.

¹⁹ Alexandre Benningsen, *Islam in Soviet Union - General Presentation*, 1985, s. 8-9.

²⁰ Alexandre Benningsen, *Islam in Soviet Union - General Presentation*, 1985, s. 9.

²¹ Hélène Carrère d'Encausse, *Sovyetler'de Müslümanlar*, 1992, s. 25, 33-34.

türbesine iki kere ziyaret gerçekleştirilirse, hacca gitmekle eşdeğerdir” inancı, bu yılların ürünü olsa gerek.

SSCB'deki Müslüman yetkililer, konuyla ilgili düzenlemeler yaparak, insanların imkânlar ölçüsünde ibadet etmeye çağırdılar. Örneğin, herhangi bir mani yoksa günde beş vakit namaz kılınabilir, ama toplumsal görevlere engel teşkil ediyorsa, günde bir defaya indirerek uygun bir zamanda kılınabilir denmişti. Oruç konusunda ise Sovyet iktidarının sert ve uzlaşmasız engellemesinden ötürü, bu konudaki engele boyun eğmek zorunda kalmışlardı. Diğer İslami uygulamalarda da değişiklikler meydana gelmişti. 1945 yılında Orta Asya Müslümanları müftülüğü, kurban kesmenin farz olmadığı, müstehap bir davranış olduğu hakkında bir fetva ilân etmişti. 1969 yılında da hâlâ çok sayıda hayvanın kurban edildiğini tespit eden Sovyet iktidarı, kurban kesmek yerine kurban değerinde bağış yapabileceklerini belirtir. Bir diğer uyarılma da mevlit konusundadır. Camiye gitmek zor olduğundan, mevlitler evde yapılmaya başlanır. Ayrıca, ilerleyen yıllarda Sovyetlerdeki Müslüman yetkililer, İslam ve komünizmin zıt olamayacağını, çünkü her ikisinin de adalet ile mayalandığını, birbiriyle örtüşüklerini söyleyeceklerdi. 1970 yılında Taşkent'te toplanan Sovyet Müslümanları Kongresi'nde, bir din adamı, sosyalist düzenin de, ilâhî kanunların da kapitalizme ve sömürüye karşı olduğunu söyler. Diğer Müslüman din adamları, sosyalizmin birçok ilkesinin, Muhammed Peygamber'in emirlerinin uygulaması olduğunu belirtirler.²²

Bu makalede, hâl böyle iken Sovyet Kırgızistanı'nda sosyalist ve ateist bir devlete rağmen İslamiyet'in ne ölçüde ve ne şekilde yaşandığı veya kesintiye uğrayıp uğramadığı incelenmektedir. Bununla birlikte gündelik hayatta yaşanan İslami ibadet ve uygulamalar, İslamiyet'le iç içe geçmiş olan geleneksel İslam öncesi ritüeller ile bu uygulamaları nasıl öğrendikleri ve uygularken yaşadıkları duygu ve düşünceler irdelenmiştir. Bunun yanı sıra 20. yüzyılda yaşça büyük nesille genç nesil arasında dine bakış ve tutum konusunda farklılık ve icabında zorlama, çatışma; aile büyüklerinden İslam'ı öğretmek için herhangi bir girişim veya dini baskı yaşanıp yaşanmadığı veya yukarıdan aksi yönde siyasi baskıların yaşanıp yaşanmadığı araştırılmıştır. Ayrıca görüşmecilerin son 20 yılda yani Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra dine yönelik görüşlerinde herhangi bir değişiklik olup olmadığı ve bizzat görüşmecilerin konuya yönelik değerlendirmeleri ele alınmaktadır.

Makale ağırlıklı olarak “Orta Asya Halklarının Yaşayan Tarihi: Kırgızistan Örneği”²³ adlı sözlü tarih araştırmalarının sonucuna dayanmaktadır.

²² Hélène Carrère d'Encausse, *Sovyetler'de Müslümanlar*, 1992, s. 26-27, 30-32, 39-41.

²³ Adı geçen araştırma, Japonya'nın İslam Coğrafyası Araştırmaları Programı çerçevesinde Tokyo Üniversitesi ve Tokyo Harici Çalışmalar Üniversitesi'nden Prof. Hisao Komatsu, Tsukuba Üniversitesi'nden Doç. Dr. Timur Dadabaev, İstanbul Aydın Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. İlhan Şahin, bu makalenin yazarı ve Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi öğretim elemanları ile ortaklaşa 2007 yılından başlayarak yaklaşık on sene boyunca yürütülmüştür. Araştırmada sözlü tarih yöntemi kullanılmış olup, görüşmeler, Kırgızistan'ın bütün illerinde ve başkent Bişkek'te, farklı sosyal tabakaları ile meslek gruplarını, cinsiyet dengesini kapsayacak şekilde gerçekleştirilmiştir. Sözlü tarih araştırmaları etik anlayışı gereği görüşmecilerin isimleri belirtilmemiştir. Ayrıca görüşmelerin çoğunun dili Kırgız Türkçesinde veya Rusça olup, Türkiye Türkçesine aktarılması ve çevirisi yazar tarafından gerçekleştirilmiştir.

Araştırma, 65 yaş ve üzerindeki görüşmecilerle derinlemesine mülakatlar yapılması yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Sözlü tarih, Sovyet döneminin araştırılması için önemli bir kaynaktır; çünkü Sovyet tarihi sosyalizm ideolojisine uydurularak yazılmıştır. Döneme bizzat tanıklık eden, yaşayan, hayatlarının büyük bir kısmını geçirdikleri Sovyet dönemi hakkındaki hatıraları önemli kaynak oluşturmaktadır.

2. Sovyet Kırgızistanı'nda Yaşanan Geleneksel İslam

Sözlü tarih kaynaklarının ilettiği bilgilere göre, sosyalist Kırgızistan'da uygulanan dini ibadet ve âdetler arasında namaz kılma, oruç, dini bayramların kutlanması ve kurban kesme, yaşça daha büyükler tarafından ve özellikle Sovyet iktidarının daha erken dönemlerinde görülmüştür. Görüşmeciler genel olarak Sovyet döneminde dahi Allah'a inandıklarını ve sığındıklarını, dua ettiklerini, bildikleri ayetleri okuduklarını ve atalarının ruhları için Kur'an-ı Kerim okuduğunu veya okutturduklarını ifade etmişlerdir. Özellikle Perşembe ve Cuma günlerinde evde yağda kızartılan bir çeşit yassı büyükçe pişi diye tarif edilebilecek "ceti tokoç" (yedi katmer) adı verilen özel ekmeklerin atalarının ruhları adına kızartılması ritüelini yaptıklarını belirtmişlerdi. Bu geleneğe "cıt çigaruu" (kızartılmış yağ kokusu çıkartma) denirdi. Kızartılan ekmekleri yemeden önce ayet ve sureler okunup, dua edilir, geçmişlerinin ruhuna bağışlanırdı. Bu gelenek Kırgızistan'da ve Kazakistan'da günümüzde de devam etmektedir.

Türkistan coğrafyasında geleneksel Türk dini ritüelleri, gelenek hâlinde günümüze kadar ulaşmış, İslamiyet ile iç içe geçmiştir. Kırgızistan'da görüşmeciler, bu tür geleneksel ritüelleri "musulmançılık" (Müslüman olma durumu) veya "kırgızçılık" (Kırgız olma durumu) diye tarif etmişlerdir. Bu tür uygulamalar arasında "mazar basuu" (kutsal görülen yerleri ziyaret edip dilek dileme ve dua etme), yağmur duası veya çocuk isteyenlerin gerçekleştirdikleri ritüeller anlatılmıştır. "Mazar basuu"²⁴ ritüelinde, bazı yerlerin kutsallığına inanılmakta ve sığınılmaktadır; bu kutsal addedilen yerlerin, illa bir mezar veya türbe olması şart değildir. Bazen kırdaki tek başına yetişen bir ağaç veya farklı bir görüntüde yetişen bir ağaç, bazen bir su veya pınar, bazen de bir tepe veya dağ kutsal olarak kabul edilebilirdi. Bu tür yerleri ziyaret etmek, bir bez parçası bağlamak, sığınmak, Kur'an'dan sureler ve ayetler okumak, geçmişlerinin ruhuna dua bağışlamak, kendileri için dua etmek, bunların hepsi bir ziyarette yapılabilirdi. "Hastalar, hastalıklarından kurtulmak için şifa arayarak türbeye veya kutsal bir yere giderler. Bir de çocuk sahibi olmak isteyenler böyle yerlere gidip çocuk dilerler."²⁵

20. yüzyılda Kırgızistan'da yaşanan dini pratiklerde eski Türklerden beri devam edegelen geleneksel Türk dini izlerini bolca görmek mümkündür.

²⁴ Mazar basuu ritüel ve uygulamaları hakkında daha fazla bilgi için bakınız: Кыргызстандагы мазар басуу: Талас тажрыйбасынын негизинде, ed. Gulnara Aitpaeva, Bişkek: Aigine, 2007.

²⁵ Kadın, 1931, çiftçi ve çoban, Narın İli, Kırgızistan. Kaynak kişilerle ilgili bilgiler sırayla cinsiyeti; doğum yılı; SSCB dönemindeki mesleği; doğum yeri ve yaşadığı yer(ler) ile ülkesi şeklinde belirtilmiştir.

“Türkler, içinde yaşadıkları tabiatın Tanrı tarafından yaratıldığını kabul ederler. Yer-su, yeryüzünde yaşayan iyi ruhların bütünüdür. Bu inancın bir sonucu olarak dağ, ırmak, göl, pınar, ağaç, orman veya kaya kültlerine saygı gelişmiştir.”²⁶ Eski Türklerdeki Yer-su kutsallığı, Kırgızlar arasında mazar basuu ritüeli ve diğer pratiklerle günümüze kadar devam etmektedir.

Türbe veya kutsal sayılan yerler ziyaret edildiğinde bazen “bir kuzu kurban edilir, kanları ve postları derinlere gömülür” diye nakledilmiştir.²⁷ İnançla ilgili ritüeller arasında yağmur duası yapıldığı belirtilmiştir. Yağmur duasının nasıl gerçekleştiğini bir görüşmeci şöyle aktarmıştır: “Hiç yağmur yağmazsa herkes toplanıp sofraya kurar, bir koç kurban edilir, et pişirilirken ataların ruhları için Kur’an okunur. Kurban Tanrı için yapılır, biz Tanrı’dan yağmur ve yardım isteyip dua ettik, ayrıca güçlü rayon, güçlü oblast ve güçlü cumhuriyet olmamız için yardım isteyip dua ettik.”²⁸

Geleneksel Türk dininin temel unsurlarının, Gök Tanrı, Yer-su, atalar kültü, evrenin yaratılışı, dünyanın sonu ve ibadetler olduğu görülmektedir. Geleneksel Türk dini, Gök Tanrı dini, tengriyanizm, tenircilik gibi adlarla da anılmakta olup, “Türklerin Gök Tanrı temelinde, yazılı bir kaynağa dayanmaksızın, kendi iç kültürel dinamiklerinden doğan ve kuşaklar boyu aktarılarak günümüze kadar ulaşan, gelenek ve göreneklerle şekillenmiş inanç ve pratikler bütünüdür.”²⁹

Kırgızistan’da 20. yüzyılda uygulanan dinî adet ve ritüellerle ilgili sorulara verilen cevaplarda geleneksel Türk dini ile ilgili bazı pratikler nakledilmiştir. Örneğin, bir görüşmeci, eskiden hastalıkların temelinde sıcak ve soğuk diye ikiye ayrıldığını, tedavinin de buna göre değiştiğini aktarmıştır. Buna göre, hastalığı soğuk ise, hastayı yeni kesilmiş koyunun postuna sarıp, sıcak et ve et suyu çorbası içirip, hastanın kalkmadan iyice terlemesi sağlanırdı. Hastalık sıcak türden ise, hayvanî gıdaları fazla tüketmiş olduğu söylenir ve beslenme tarzını değiştirmesi gerekirdi. Hastalığın sıcak veya soğuk olmasını tespit etmek için hastanın bilek damarları parmak ile bastırılarak dinlenirdi; buna yapan kişiye de *tamırçtı* (damarcı, damar tutan) denirdi.³⁰ *Tamırçtı*lar, bir nevi eski zamanın hekimlerdi idi ve damarları hissederek teşhis koyup, tedavi yöntemlerini söylerlerdi. Halk hekimine Kırgızlarda *tabıp* (tabip) denirdi.

Şaman geleneklerine göre bilinmeyenleri anlatan kamlara *bakşı* (erkek kam) veya *bübü* (kadın kam) denirdi. Bunun yanı sıra, kimileri gelecekte haber verirlerdi. Bir nevi medyum gibi geleceği söyleyenlere *közü açık* denir. Falcılara *tölgöçü* denir. Kur’an’dan sure ve ayet okuyanlara ise *moldo* (molla) derler. 20. yüzyılı yaşamış olan ve anılarını aktaran görüşmecilerden biri de

²⁶ Mustafa Erdem, “Geleneksel Türk Dini ve İslâm”, *Dini Araştırmalar*, Cilt: 1, Sayı: 2, Eylül-Aralık 1998, s. 82.

²⁷ Kadın, 1920, muhasebeci, Çüy İli, Kırgızistan.

²⁸ Erkek, 1936, öğretmen ve öğretim elemanı, Narın İli, Kırgızistan.

²⁹ Harun Güngör, “Geleneksel Türk Dininden Anadolu’ya Taşınanlar”, *Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni: Bildiriler*, 16-17 Nisan 2007, Ülkü Çelik Şavk vd. (yay. haz.), Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2007, s. 1.

³⁰ Erkek, 1926, muhasebeci, Isık-Köl İli, Kırgızistan.

dubana'dan (dubana, divane'den gelmektedir) bahsetmektedir.³¹ “Bir moldo vardı, doğuştan hayvanların ve bitkilerin dilini bilirdi. Bu moldo için delileri tedavi etmek zor değildi. Ona kalpa derlerdi, Kur'an'ı çok iyi bilirdi. Bu 1930'lar daydı.”³²

Atalarının ruhuna Kur'an bağışlama, bugün de yaygın bir uygulamadır. Sözlü tarih kaynakları, SSCB'ye dâhilken de mümkün olduğunca bu geleneği yerine getirmeyi çalıştıklarını, aksi takdirde kendilerini iyi hissetmediklerini nakletmişlerdir. Narın Vilayetinden bir görüşmeci, “Bazı nedenlerden dolayı birkaç zamandır atalarımız için Kur'an okuyamadıysak, yüreğimizde adeta çok fazla yağ yemişiz gibi ağır bir duygu olurdu” diye tasvir etmiştir.³³ Çüy Vilayetindeki bir görüşmecinin de aynı şekilde betimlediğine şahit olmuştuk: “Köyümüzde bir molların dahi olmadığı zamanlar bile vardı. Cenazelerde, diğer köylerden molla getirirdik... Ölüyü alıp, götürmek, gömmek doğru değildi; çiğ bir yemek yemişçesine bir duygu bu. Cenaze namazı kılsanız, ölüyü yıkayıp, diğer gelenekleri yerine getirirseniz, daha iyi duygular hâsıl olur.”³⁴ Kaynakların, soyut hissiyatı somut hislerle yürekte tasvir etmeleri dikkat çekicidir.

3. Ailede Yaşanan İslam

Görüşmecilere çocukluklarında ne tür İslami ibadetlerin gerçekleştirildiğine şahit oldukları ve kimden nasıl öğrendikleri ve bu uygulamalar esnasında ne hissettikleri sorulmuştur. Cevaplar genel olarak değerlendirildiğinde, sosyal çevrede şahit oldukları zaman gözlemleyerek veya bazen aile büyükleri tarafından, bazen kendi irade ve istekleriyle öğrendiklerini, ancak büyükler tarafından öğretilme konusunda bir zorlama yaşamadıkları anlaşılmaktadır.

Bir görüşmeci, dinin, çocukluktan itibaren öğrenildiğini ve küçükken oruç tutulduğunu belirtir.

*“Ben küçükken oruç tuttum; okul öncesi dönemdeyim. O zamanlar din çocuklara çocukluklarından itibaren öğretilirdi, ancak daha sonra bu gelenek kayboldu. Ateistler ortaya çıktı, dini ortadan kaldırdı... Orucu nasıl tutacağımı, nasıl yapacağımı bana ailem öğretti, o zaman çevremizde herkes oruç tutardı, dolayısıyla çevreye uyulmak zorundaydı.”*³⁵

Bir diğer görüşmeci, aynı odayı paylaştığı ve namaz kılan amcasını izleyerek İslamiyet'i öğrendiğini ve kendi iradesiyle, izleyerek öğrendiğini aktarmıştır. “Ben Kur'an'dan dört ayet bilirim. Amcam namaz kıları, biz onunla aynı odayı paylaşırdık. Sabahları namaz kıları ve Kur'an okurdu. Ben okulda sabahçıydım, bu yüzden erken kalkardım. Onu izlerdim, aklımda tutmaya çalışırdım, kendi irademle yaptım ve bu ayetleri bu şekilde öğrendim.”³⁶ Bir başka görüşmeci de çocukken aynı şekilde oruç tutan ve namaz kılan büyükannele-

³¹ Erkek, 1935, öğretim üyesi, Narın İli ve Bişkek, Kırgızistan.

³² Erkek, 1926, muhasebeci, Isık-Köl İli, Kırgızistan.

³³ Erkek, 1927, öğretmen, Narın İli, Kırgızistan.

³⁴ Erkek, 1932, öğretmen, Çüy İli, Kırgızistan.

³⁵ Erkek, 1926, muhasebeci, Isık-Köl İli, Kırgızistan.

³⁶ Erkek, 1932, öğretmen, Çüy İli, Kırgızistan.

rini izleyerek ve dinleyerek öğrendiğini ifade etmiştir.³⁷ Benzer şekilde, bir görüşmeci şöyle açıklamıştır: “Anne babam beş vakit namazını kılan insanlardı... Ben de namaz kılmaya ve oruç tutmaya 12 yaşında başladım. Namazım sonra kesintiye uğradı. Orucu ise hep devam ettirdim...”³⁸

Bütün veriler değerlendirildiğinde, anne babasının veya diğer aile büyüklerinin namaz kıldıklarını söyleyenler epey çoğunluktadır. Mesela bir görüşmeci, babasının hep namaz kıldığını, annesinin ise sonradan vefatına yakın namaz kılmaya başladığını söylemiştir.³⁹

Bir görüşmeci, aile büyüklerinin dinin yaşanmasına yönelik tutumunu “*Kayınpederim iki (dini) bayramı da kutlamamızı, her iki bayram günlerinde namaz kılmamızı ve mümkünse Kurban bayramı sırasında kurban kesmemizi tembih etti*” diye ifade etmiştir.⁴⁰

Arap alfabesini veya Kur’an okumayı, bazen velilerinden bazen de mollalardan öğrendikleri anlaşılmaktadır. Bir görüşmeci, babalarının Kur’an okumayı bildiğini ve babasının da oğullarına öğrettiğini nakletmiştir.⁴¹ Ailenin tek kızı olan diğer bir görüşmeci, bazen her hafta sonu, bazen de iki haftada bir olmak üzere babasının mollayı evlerine getirdiğini, Arap alfabesini ve diğer bilgileri bu molladan öğrendiğini aktarmıştır.⁴²

Kırgızistan’da gerçekleştirilen bir başka araştırmada da benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Sovyet devrinde de aile içerisinde büyüklerin çocuklarına dua/Kur’an öğretebildikleri ifade edilmiştir. Aile ve bireysel bazdaki bu faaliyetler aracılığıyla dini değerlerle bilgilerin kuşaklar arasında aktarılacakları Sovyet sonrası döneme yok olmadan geldiği belirtilmektedir.⁴³

Görüşmecilere, onların dine *bakış ve tutumlarının anne babalarından farklı olup olmadığı* sorulmuştur. Bazı durumlarda görüşmecilerle aileleri arasında o zamanlar görüş ve tutumlarında farklılıklar bulunduğunu, şimdi ise kendilerinden büyük nesli daha iyi anladıklarını ve katıldıklarını ifade edenler olmuştu. Örneğin, anne-babalarının “*Din üzülböyt, süzülöt*” yani dinin zayıflayabileceğini ancak kesintiye uğramayacağını düşündüklerini, kendilerinin de şimdi yaşlılara hak verdiği itiraf edenler oldu.⁴⁴

*“Dine tamamen karşıydık. Yaşlı insanlar derlerdi: ‘Din üzülböyt, süzülöt’... Biz de şöyle derdik: Evet, din zaten bitmiş bulunmaktadır, çünkü biz inanmıyoruz. Annem sadece gülümserdi...”*⁴⁵ “Tügölbay Sıdıkbekov’un

³⁷ Kadın, 1924, kolhoz çalışanı, Çüy İli, Kırgızistan.

³⁸ Erkek, 1940, çiftçi, zanaat, Batken İli (arada birkaç yıl Özbekistan), Kırgızistan.

³⁹ Erkek, 1940, tıp doktoru, Talas İli, Kırgızistan.

⁴⁰ Kadın, 1936, kolhoz çalışanı, Narın İli, Kırgızistan.

⁴¹ Kadın, 1927, kolhoz çalışanı ve fabrikada halkla ilişkiler sorumlusu, Çüy İli ve Bişkek, Kırgızistan.

⁴² Kadın, 1934, öğretmen, Narın İli, Kırgızistan.

⁴³ Ahmet Cihan, “Kırgızistan’da Dini Bilinçlenme Trendinin Yükselmesi, Dindarlaşmanın Toplumsal Tezahürleri: Güney Kırgızistan’da Celalabat Kenti Örnekleme”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 161, Nisan 2006, s. 180.

⁴⁴ Erkek, 1936, öğretmen ve öğretim elemanı, Narın İli, Kırgızistan; Erkek, 1927, muhasebeci, Isık-Köl İli, Kırgızistan.

⁴⁵ Erkek, 1936, öğretmen ve öğretim elemanı, Narın İli, Kırgızistan.

*'Too arasında' (Dağlar Arasında) adlı romanında geçen şu ateist ifadeyi sık sık kullanırdık: Şapkamı çıkarttım, uzağa attım. Eğer Tanrı varsa, Tanrın şapkamı bana geri versin. Hani Tanrın nerede?'*⁴⁶

Bugün ise geçmişteki bu tavır ve tutumlarını pek tasvip etmeyerek aktarmaktadırlar.

*'Babamın birçok Kur'an kitabı vardı (görüşmeci, Arap alfabesi ile yazılan kitapları kastediyor - GKE). Beni bulduğum yoldan caydırmak isterdi, devamlı olarak partiye ve komsomola⁴⁷ yakın olmamamı tembihlerdi. Diğer taraftan ise bizim başkarma (kolhoz başkanı) aksi yönde etkilemeye çalışırdı. Ayrıca bir komşumuz vardı, o kadın partkom'du (SSCB Komünist Parti Komitesinin yerel teşkilatında görevliydi - GKE). Babam din öğretmek istedi, ama ben onun tavsiyelerini dinlemiyordum. SSCB'nin nasıl güçlü olduğuna bakar mısınız, biz çocukluğumuzdan beri itaat ettik... Komşumuzu sık sık ziyaret ederdim, babam da: 'O komşu parti üyesidir; seni de partiye katacak, parti sizi kesecek. Nikolay geri dönecek' derdi.'*⁴⁸

Bu örnekte, görüşmecinin babasının Sovyet iktidarını tasvip etmediği ve geçici olduğu görüşüne sahip olduğu fark edilmektedir.

*'Sovyet eğitimi ile büyüdük, dine karşıydık. Dini sevmedik, tutumlarımız da din karşıtıydı. Büyükannem günde 5 kez namaz kılardı. Ben bir öğretilimdim, ona yapmamasını söyledim, aksi takdirde -ona dedim ki- benim için utanç verici bir durum olurdu. Namaz kılmayı kesti. Şimdi anlıyorum ki büyük bir hata yapmışım...'*⁴⁹

Bu görüşmeci de Sovyet ateizm politikasından dolayı kendi tavır ve davranışlarını onaylamayarak anlatmıştır. Tutumunu hatalı olarak değerlendirmektedir.

Görüşmecilere, aile büyüklerinin, onlara dinî vecibeleri yerine getirmeleri konusunda herhangi bir baskı uygulayıp uygulamadıkları soruldu. Genelde neredeyse bütün görüşmeciler, bu anlamda herhangi bir baskı yaşamadıklarını belirttiler. Belki büyükler, o sıradaki siyasi koşulların farkındalardı. Ancak yine de büyüklerin, dürüst ve adil olmaları gerektiği gibi temel ahlak değerlerini öğrettiklerini ve bunun da İslamiyet'le örtüştüğünü ifade etmişlerdir.

Dinî vecibeleri yerine getirmenin, kişinin kendi özgür iradesi ile olması gerektiğinin altını çizen görüşmeci, oruç tutulması için dahi empoze edilmemesi gerektiğini vurgulamıştır.⁵⁰

Bir diğer görüşmecinin anlattıkları, hem anne ve babasının tutumunu, hem de dönemin şartlarını açıkça ortaya koymaktadır:

⁴⁶ Erkek, 1936, öğretmen ve öğretim elemanı, Narın İli, Kırgızistan.

⁴⁷ *Komsomol*, Leninist Komünist Gençler Birliği'nin kısaltması olup, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin gençlik yapılanmasıdır. Bu birliğe 14-28 yaş arasındaki gençler üye olurlar.

⁴⁸ Kadın, 1929, kolhozcu, Çüy İli, Kırgızistan.

⁴⁹ Erkek, 1936, öğretmen ve öğretim elemanı, Narın İli, Kırgızistan.

⁵⁰ Kadın, 1940, öğretmen ve parti aktivisti, Isık-Köl İli, Kırgızistan.

“Bu anlamda aileme müteşekkirim, çünkü hiçbir zaman namaz veya oruç için bir baskı kurmadılar. Ama bazen annem derdi ki: ‘Yavrum, mevcut siyasetin ve koşulların farklı olduğunu anlıyoruz. Yine de, bir elinle Tanrı’ya tutunmalısın, Tanrı’nın isteğini ve dileklerini yapmalısın; ikinci elinle de parti ve yönetimi tutman gerekir.’ Bu çok gerçekçi bir bakış açıydı. Daha sonra okulda komsomol’a katıldım, daha sonra partiye katıldım. Eğer dine olan temayülünüzü gösterirseniz, görevden alınırsınız. Bu sebeple inancı içimde hissettim, açıkça gösteremedim... Babam bana şöyle derdi: ‘Çocuğum, bu dünyada en önemli olan şey, dürüst olmaktır. Bu, insanoğluna Allah tarafından verilen bir görev olarak düşünülmalıdır. Peygamberimiz de bunu demiştir.’ Babam bana dini böylece genel bir bakış açısıyla öğretti, kim bilir belki de bilinçli olarak yaptı, bilmiyorum...”⁵¹

Kaynakların naklettikleri bilgiler ışığında, İslam’ın herhangi bir zorlama ve baskı olmaksızın ailede öğrenildiği ve yaşandığı görülmektedir. Ailelerin gerçekçi bir yaklaşımla dönemin şartlarına uyum sağlayarak, dini devletten gizlice ve ailede yaşamaya özen gösterdikleri anlaşılmaktadır.

4. Siyasî Baskı

Aile büyüklerinden veya çevreden bir baskı yaşanmazken, görüşmeler, din konusunda yukarıdan yasaklayıcı veya kısıtlayıcı siyasî baskı yaşandığını ortaya koymaktadır. Veriler tahlil edildiğinde, siyasî baskı meselesinin, hayatlarında önemli bir yer tuttuğu ortaya çıkmıştır.

Çeşitli eğitim kurumları ve okullar, ateist eğitim ve terbiyenin hayata geçirildiği yer olması bakımından Sovyet iktidarı için hem öğrenciler hem de öğretmenlerle ilgili olarak büyük bir önem taşımaktaydı. *“Okulda din öğretmek ve öğrencileri dine çekmek yasaktı.”⁵²*

Eğitim sektöründe çalışanların ailesinde ve evinde de İslamiyet’in yaşanmaması talep edilirdi ve bu konuda tavize yer yoktu. Kırgızistan’ın Narın Vilayetinden bir öğretmen başından geçenleri şöyle özetler:

“Ben o zaman okul müdürüyüm. Bir gün raykom’un (komünist parti ilçe komitesi) birinci sekreteri evimize ziyarette bulundu. Daha sonra makamına çağırıldım ve ziyaretin kontrol amaçlı yapıldığını o zaman anladım. Babamın namaz kıldığını duymuştu. Babamın kitapları için ben azarlandım ve kınandım. Babamın bir daha namaz kılmayacağını söyledim.”⁵³

Kısıtlama ve yakın takip sadece öğretmenlerle sınırlı değildi. Devletin tüm biriminde çalışanlar sıkı bir şekilde kontrol edilirdi. *“Bir gün raykom köyümüzü ziyaret etmiş, başkarma (kolhoz başkanı) namaz kılariken içeri girmişti. Hemen işten attı; bu 1947 veya 1948’de oldu... Mollalar hapse atılmıştı, herkes korku içindeydi.”⁵⁴*

⁵¹ Erkek, 1937, öğretim üyesi, ekonomist, diplomat, Isık-Köl İli ve Bişkek, Kırgızistan.

⁵² Erkek, 1937, öğretim üyesi, rektör, Celalabad İli ve Bişkek, Kırgızistan.

⁵³ Erkek, 1927, öğretmen, Narın İli, Kırgızistan.

⁵⁴ Erkek, 1932, çoban, Gürcistan’ın Ahıska Bölgesi ve 1944 sonrası Çüy İli, Kırgızistan.

Öğretmenlerden, okul döneminin bütün kademelerinde ateist propagandayı yaymaları talep edilirdi. Partinin yerel teşkilatındaki görevliler ise okuldan mezun olanlar arasında ateizmi yaymak gibi önemli vazifeyi üstlenmek durumundalardı. Bu bağlamda *kolhoz* ve *sovhoz* müdürleri ve yetkilileri, Komünist Parti'nin *partorg*⁵⁵ gibi görevlileri, rejimin temsilcileri olarak ateizm çalışmalarını da yürütürlerdi. Ateist genç nesil yetiştirmenin esas amacı, din bağlantısını kesmekle sınırlı değildi, aynı zamanda Sovyet insanı yetiştirmenin temel mekanizmasıydı.⁵⁶

Bu bağlamda bir diğer görüşmeci de bayramların 1950'lerde yasaklandığını nakletmiştir.⁵⁷ Bayramların yasaklanmasının sonucunda *caramazan*⁵⁸ söyleme geleneği de yok olmaya yüz tutmuş, ancak 1990'lardan sonra canlandırılmıştır. Bir görüşmeci de Sovyetler Birliği'nin ilk zamanlarında *caramazan* söylendiğini, sonradan kaybolduğunu ifade etmiştir.⁵⁹

Çüy bölgesinden diğer bir öğretmen, dönemin şartlarını şöyle açıklamıştır:

*"Sovyet döneminde Kur'an okuyamadım; öncelikle ben Komünist Parti üyesiydim; ikincisi, okulda çalıştım. Böyle şeyler için işten ve partiden ihraç edilirsiniz. Dolayısıyla din içimizde derinlerdeydi. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ve herhangi bir baskı hissedilmediği zaman ancak okuyabildim. Hatta şimdilerde cenaze evlerinde de okuyabiliyorum."*⁶⁰

Hem Kırgızistan'da hem Kazakistan'da yapılan sözlü tarih çalışmalarında, din kontrolünün şiddetini anlatmak için, bazen cenaze törenlerine dahi katılmadıkları, katılırlarsa da âmin demeye, avuç açmaya çekindikleri sıkça nakledilmiştir. Kırgızistan'ın güneyindeki Oş Vilayetinden bir sözlü tarih kaynağı, *"Parti aktivistleri, öğretmenler ve doktorlar bayram namazlarına katılmazlardı; aksi takdirde, toplantılarda şiddetli bir biçimde eleştirilip kınanırlardı"*⁶¹ diye durumu özetlemiştir.

Çüy'de de *"Sosyalizm zamanında, cenazelerde cenaze namazına baskı nedeniyle sadece 2-3 yaşlı katılırdı"*⁶² diye dile getirilmiştir. Aynı şekilde Narın'dan bir görüşmeci, yaşananları şöyle aktarmıştır: *"Bazen rayondan parti öğreticileri cenazelere gelirlerdi. Dua ederken, dua için açılan ellerimizi gizledik; aksi takdirde ciddi şekilde ceza alabilirdik. Örneğin, Çolpon-ata gorkom (şehir komitesi) sekreteri bu yüzden görevden alınmıştı."*⁶³ *"Dine yakın olanlar kovuşturuldular, yok edildiler."*⁶⁴

⁵⁵ *Partorg*, parti yerel teşkilatının çeşitli organizasyon işlerinden sorumlu kimse.

⁵⁶ İlhan Şahin, "Religious Life of Kyrgyz People According to Oral Materials", *Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan: Life and Politics during the Soviet Era*, Dadabaev, Timur - Hisao Komatsu (ed.), Palgrave Macmillan, New York 2017, s. 71-74.

⁵⁷ Erkek, 1935, öğretim üyesi, Narın İli ve Bişkek, Kırgızistan.

⁵⁸ *Caramazan*, Ya Ramazan anlamına gelip, bir tür Ramazan güzellemesidir. Ramazan ayında çocuklar bu türküyü söyleyerek evlere giderler, çocuklara şeker veya para verirdi.

⁵⁹ Erkek, 1940, çiftçi, zanaat, Batken İli (arada birkaç yıl Özbekistan), Kırgızistan.

⁶⁰ Erkek, 1932, öğretmen, Çüy İli, Kırgızistan.

⁶¹ Kadın, 1946, hemşire, Oş İli, Kırgızistan.

⁶² Erkek, 1932, öğretmen, Çüy İli, Kırgızistan.

⁶³ Erkek, 1936, öğretmen ve öğretim elemanı, Narın İli, Kırgızistan.

⁶⁴ Kadın, 1929, kolhozcu, Çüy İli, Kırgızistan.

Hâl böyle iken camiye gitmenin büyük bir kusur sayıldığı ortamda bunun bir cezası da vardı. “Bir meslektaşım, bir gün camiye gitmiş. Sonra parti toplantısında bunun için şiddetle azarlandı ve kınandı.”⁶⁵ Kırgızistan’da çalışanlar, camiye gidip görmeye bile çekinirlerdi. “St. Petersburg’a gittiğim zaman ilk defa bir camiye ziyaret edebildim. Camiyi merak ediyordum; çünkü o zamanlar bizim için Kırgızistan’da camiye gitmek imkânsızdı.”⁶⁶

Kırgızistan’da yapılan sözlü tarih araştırması ve mülakatlar sonucunda, Uygur ve Ahıska Türkleri ile Dunganlar gibi, daha dindar olarak bilinen grupların, daha da sıkı bir gözlem ve kontrol altında tutuldukları sonucuna varılmıştır. Bir görüşmeci şöyle bilgi ve anılarını paylaşmıştır:

“Babam Çin’de medrese bitirmiş, Kur’an bilirdi, fakat namaz kılmazdı, çünkü parti için çalışıyordu. Ancak Kurban Bayramı evimizde kutlanırdı. Bir gün babamın yardımcısı telaş içinde eve geldi -o zamanlar araba yaygın değildi, atla geldi- ve babamın masayı temizlememizi istediğini iletti, çünkü KGB’den görevlilerin kontrole gelme ihtimâli vardı. Annem ve ben bayram için sofraya serilen her şeyi alelacele dolabın içine ve hatta yatağın altına saklamaya, tıktırmaya ve bir şey yokmuş gibi her şeyi temizlemeye çalıştık. İyi giyimli iki genç Rus geldi, etrafa baktılar, gülümsediler ve evden ayrıldılar. Bayram kutlamaya bile izin verilmezdi. Şimdi ise iyi, kutlayabiliyorsun, bayram kutlamak iyidir. Mezarları ziyaret etmeye de izin verilmezdi. Bilimler Akademisi’nde çalıştığım zamandı. Beraber çalıştığım Profesör bir gün bana: ‘Babanın mezarını ziyaret edelim, Kur’an okumak istiyorum’ dedi. Gittik ve dua etmek için çömeldi ve birdenbire kaçmamız gerektiğini söyledi. Neler olduğunu sordum. ‘KGB’ciler’ dedi. Aceleyle ve telaşla kaçtık.”⁶⁷

Bayram kutlanmaması, mezar ziyareti yaparak dua etmemeleri vb. inanç gereği ritüellerin engellenmesi için sıkı bir şekilde takip edilirdi. Buna benzer örnekler yukarıda zikredilen diğer etnik gruplarda da rastlanmıştır.

5. Baskı Altında İnanç ve Pratikler

Ülkedeki genel din kovuşturması, İslamiyet karşıtı takip ve ateizm propagandasına rağmen, dinin yaşanmaya devam ettiği yukarıda da belirtilmişti. Yine bu kadar kontrol ve baskı uygulansa da gizli gizli yaşandığı Kırgızistan’ın bütün illerinde ifade edilmiştir. Ateist bir devlette İslamiyet ne ölçüde korunmuştu? Sözlü tarih çalışmaları verileri, ateist devlet ve siyasi baskılara rağmen, dinin toplumda büyük ölçüde korunduğunu ortaya koymaktadır. Yine dönemin şahitlerinin ifadesiyle, “Ateizm derslerimiz olurdu, mesela, dini bayramları kutlamamak gerektiği öğretilirdi. Fakat Kırgızlar inanmaya devam ettiler, özellikle de ölmüşlerine Kur’an okurlardı.”⁶⁸ “SSCB zamanlarında ‘Tanrı

⁶⁵ Erkek, 1932, demir yolları, makinist, Çüy İli, Kırgızistan.

⁶⁶ Kadın, 1937, öğretim üyesi, Narın İli ve Bişkek, Kırgızistan.

⁶⁷ Kadın, 1935, öğretim üyesi, Isık-Köl İli ve Bişkek, Kırgızistan.

⁶⁸ Kadın, 1940, öğretmen ve parti aktivisti, Isık-Köl İli, Kırgızistan.

yok' denmesine rağmen, Tanrı her gün evimizdeydi. Ailem Kur'an okur, dua ederdi... Anne babam, evde şu şehitler için [Atabeyit Anıtı ve orada bulunanları kastederek] gizli gizli Kur'an okurlardı"⁶⁹ diye nakletmiştir. "Komünist partiye üye olsam da, içimden, Allah'ın varlığına hep inanmışım. Bayramlar ve diğer İslami merasimleri iktidardan ve diğerlerinden gizlice yapardık."⁷⁰ Kimi görüşmeciler SSCB zamanında bile oruç tuttuklarını ifade etmişlerdi.⁷¹

"Sovyet zamanında gizli gizli namaz kılanları gördüm."⁷² Başka bir kaynak da Sovyet zamanında anne ve babasının, namazlarını gizli gizli kıldıklarını ifade etmiştir.⁷³ Bir diğer görüşmeci de 20. yüzyıl hatıralarını şöyle nakletmiştir: "Herkes namaz kılar, fakat İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra çok zor olduğu için 1945-46'da kılmayı bıraktılar... Komünist partiye üye olmasa bile dinin terk edilmesi telkin edildi, ama Kırgızlar terk etmediler. Ben de Komünist Parti üyesiydim ve inanmayı bırakmadım."⁷⁴

Bazı sözlü tarih kaynakları, camilerle ilgili hatıralarını, bazıları da camilerin yıkılması sürecini anlatmışlardır: "Köyde bir cami vardı, daha sonra okula dönüştürüldü. Sonrasında yeni bir okul inşa edildi. Caminin kapatılarak okula dönüştürüldüğü tarih 1934'tü."⁷⁵ Yine bir diğer kaynağın ifadesi ile "Köyümüzdeki cami Sovyetler zamanında yıkıldı."⁷⁶ Bu durum arşiv belgelerine de yansımıştır. 1970 yılında SSCB Komünist Partisi Merkez Komitesine yetkili kişiler tarafından gönderilen bir ihbarda, Kırgızistan'da da olmak üzere SSCB'nin çeşitli yerlerinde izinsiz cami yapma teşebbüslerinin görüldüğü; bu camilerin ya yıkıldığı ya da kültür, eğitim ve ekonomi amaçlı binalardan birine dönüştürüldüğü rapor edilmiştir.⁷⁷

Kaynaklar camiler ile ilgili şöyle bilgiler aktarmışlardır: "Köyümüzde (çoğunlukla Dunganlar yaşıyordu) bir cami vardı, aslında sadece küçük bir odadan ibaretti. Oranın müdavimi sadece birkaç kişiydi, onlar da sadece yaşlılardı. Gençler oraya gitmekten korkuyorlardı"⁷⁸ diye durumu aksettirmişlerdir. Arşivde bulunan 1971 tarihli bir belgede, 1968-70 yıllarında Kırgızistan'da kayıtlı olmayan molla ve aksakalların, 15 türbeyi gizlice mescide dönüştürerek, Cuma namazı, bayram namazı ve teravih namazı kıldıkları ihbar edilmiştir. Ayrıca fitre toplandığı, haftada iki gün de kadınlara yönelik dini törenler düzenlendiği belirtilmiştir.⁷⁹

⁶⁹ Kadın, 1927, kolhoz çalışanı ve fabrikada halkla ilişkiler sorumlusu, Çüy İli ve Bişkek, Kırgızistan.

⁷⁰ Erkek, 1947, gazeteci, Çüy İli ve Bişkek, Kırgızistan.

⁷¹ Erkek, 1932, çoban, Gürcistan'ın Ahıska Bölgesi ve 1944 sonrası Çüy İli, Kırgızistan; Kadın, 1936, kolhoz çalışanı, Narın İli, Kırgızistan.

⁷² Erkek, 1930, çoban, traktörcü, Narın İli, Kırgızistan.

⁷³ Erkek, 1940, tıp doktoru, Talas İli, Kırgızistan.

⁷⁴ Erkek, 1930, çoban, traktörcü, Narın İli, Kırgızistan.

⁷⁵ Erkek, 1926, muhasebeci, Isık-Köl İli, Kırgızistan.

⁷⁶ Kadın, 1932, öğretmen, Narın İli, Kırgızistan.

⁷⁷ Yaacov Ro'i, *Islam in the Soviet Union: From the Second World War to Perestroika*, Hurst & Co., London 2000, s. 313.

⁷⁸ Kadın, 1935, öğretim üyesi, Isık-Köl İli ve Bişkek, Kırgızistan.

⁷⁹ Yaacov Ro'i, *Islam in the Soviet Union: From the Second World War to Perestroika*, 2000, s. 363.

6. Şahsî Din Anlayışında Değişim

Ömürlerinin büyük bir kısmını Sovyet döneminde geçirmiş olan kaynak kişilere, son 20 yılda görüş ve bakışlarında herhangi bir değişiklik meydana gelip gelmediği sorulmuştur. Bu soruya cevap veren görüşmecilerin çoğunluğu son yıllarda İslam'a yaklaştıklarını söylerken, ateist olmayı sürdürenler az bir kesim olup, yine de İslami merasim ve geleneklere, inanç ve ibadetlere saygı duyduklarının altını çizdiler.

Kaynaklardan biri, eskiden de Allah'a inandığını ancak şimdi daha fazla inandığını, bunun belki de yaşından ileri geldiğini vurgulamıştır.⁸⁰ Diğer bir görüşmeci de, dine bakışında meydana gelen değişikliği şöyle dile getirmiştir: *“Okuldayken ve gençliğimde öğretmenler, müdürler, partorg ya da parti üyeleri bizi Tanrı'nın olmadığını söylemeye zorlardı, keşke söylememiş olsaydım. Şimdi kesinlikle her işimde Allah'a inanıyorum.”*⁸¹

Yine görüşmecilerin çeşitli görüşlerini aktaralım:

*“Dedem ve amcalar Hacca gittiler, mollalardı, Arapça okuyabiliyorlardı. Babam da Arapça okuma ve yazmayı biliyordu, ancak ateistti; dine karşı konuşurdu. Ancak yaşlandığında inanmaya başladı ve Kur'an okuyordu. Kendimse asla oruç tutmadım yahut dine inanmadım. Sadece çocukluğumda, okula giderken yol mezarlığın yanından geçiyordu. Korkardım ve geçerken Kur'an okurdum.”*⁸²

Bir başka kaynak da şöyle açıklamıştır: *“Ben Yaradan'a içimden inanıyorum, kendim ve çocuklarım için Allah'tan iyi şeyler diliyorum, ancak Kur'an öğrenmeyi veya namaz kılmayı düşünmüyorum.”*⁸³ Bir diğer görüşmeci de kendisinin hâlâ ateist olduğunu ancak din hakkında hiçbir zaman kötü konuşmayacağını belirtmiştir⁸⁴ ve böylece dini yaşayanlara hoşgörüsünü de dile getirmiştir.

Sovyetler Birliği zamanında din eğitimi veren kurumların sayısının ikiye düşürülmesi ve kontrollü eğitim vermeleri, yaygın din eğitimi veren mescitlerin büyük çoğunluğunun kapatılması, geçmişle ilgili dinî bağların zayıflamasında etkin rol oynamıştır. Türkistan bölgesinin aslı unsuru olan Müslüman Türkler, SSCB döneminde uygulanan politikalar sonucunda, İslam dini ile bağlantıları oldukça zayıflatılmış duruma getirilmişti. Böylece kitlelerin dini sadece Müslüman kimliği düzeyinde kalmıştır.⁸⁵

7. Dönemin Bizzat Yaşayanlar Tarafından Değerlendirilmesi

Sovyet döneminde İslamiyet'in ne ölçüde yaşanıp yaşanmadığı ile ilgili dönemin şahitlerinin kendi değerlendirmelerine yer verelim. Birçok kişi cenaze töreni için dahi mollalar bulamadığı zamanlar olduğunu vurgulamıştır:

⁸⁰ Kadın, 1940, öğretmen ve parti aktivisti, Isık-Köl İli, Kırgızistan.

⁸¹ Kadın, 1920, muhasebeci, Çüy İli, Kırgızistan.

⁸² Erkek, 1937, öğretim üyesi, Çüy İli ve Bişkek, Kırgızistan.

⁸³ Erkek, 1935, öğretim üyesi, Narın İli ve Bişkek, Kırgızistan.

⁸⁴ Erkek, 1937, öğretim üyesi, Celalabad İli ve Bişkek, Kırgızistan.

⁸⁵ Mustafa Erdem, “Misyonerlik ve Kırgızistan'da Misyoner Faaliyetler”, *Dini Araştırmalar*, Cilt: 1, Sayı: 3, Ocak-Nisan 1999, s. 31.

“Köyümüzde bir molla bile olmadığı zamanlardı. Cenazelerde, başka köylerden mollalar taşırdık. Naaşı öylece gömmek doğru değildir, sanki çiğ yemek yiyormuşsunuz gibidir. Cenaze namazını kılıp, ölüyü yıkayıp ve diğer gelenekleri yerine getirince, duygular daha iyidir. Dolayısıyla bu yaz bir miktar para topladık, dualar eşliğinde bir cami inşasına başladık.”⁸⁶

Sovyet dönemindeki politikaların yol açtığı durumdan günümüze uzanan yol hakkında bahseden bir görüşmeci durumu şöyle dile getirmiştir:

“Ne okuduklarını bile bilmeyen bazı sözde mollalar var. Örneğin, Isık-Köl’de bir molla, düğün sırasında okunması gerekenleri cenaze töreninde okuyordu. Bir de İslamiyet’te alkol tüketimi yasaklanmış olsa da kimileri cenaze töreninden sonra ‘Açuunu açuu basat’ (Acıyı acı bastırır) diye votka içiyorlar, ölüm acısını votkayla bastırıyorlar. Durdurulmalı bu... Halkımız namazın nasıl kılınacağını, Kur’an’ın nasıl okunacağını unuttu; şimdi Çin’den gelenler, burada molla oldular...”⁸⁷

Bir görüşmeci de *“İslamî kurallardan bazıları Komünist Parti tüzüğüne çok benzemektedir”* diye bir görüş bildirmiştir.⁸⁸ Yine bir başka görüşmeci bu konuda şöyle demiştir: *“Sovyet zamanında Etik Tüzük diye bir şey vardı. Etik Tüzük, şimdiki bilim, hepsi aynı: hırsızlık yapma, birisi hakkında kötü konuşma, birisine kötülük kılma; aslında din budur, aynı şeydir.”⁸⁹* Bu da Kırgızistan’da yaşça büyük nüfus arasında yaygın bir şekilde aksettirilen görüşlerdendir.

Sovyet dönemindeki din konusundaki siyasî baskıları dile getiren kaynaklardan biri, *“Dinî bayramları kutlamak, hatta cenazelerde ‘âmin’ demek bile ceza sebebiydi: toplantılarda azarlanırdınız ve işinizden kovulurdunuz. Bu elbette doğru değil. Bu aşırıdır. Bence bu aşırıdır, en tepedekilerden dolayı değil kendi ülkemizdekiler, etrafımızdakiler tarafından yapılmıştır”⁹⁰* diyerek tepkisini göstermiştir. Bu konuda yine bir başka kaynak, *“Dine baskı yapmak kompartinin bir hatasıydı. Ateizme çok fazla önem verildi. Camiler yıkıldı, cenaze törenleri yapılamadı. Parti karşıtı ve devlet aleyhinde bir harekette bulunmamak koşuluyla, Müslümanların dini yaşamalarına izin verilebilirdi”⁹¹* diye kendi görüşünü de yansıtmıştır.

8. Sonuç

Sözlü tarih çalışmaları, Kırgızistan’ın Sovyetler Birliği döneminde sıradan insanların, dönemi bizzat yaşayan şahit ve kahramanların tarihine ışık tutmuştur. Dinle ilgili sorular, Sovyet Kırgızistanı’nda günlük hayatta yaşanan İslamiyet, öğretileri, İslami gelenekler ve merasimler, görüşmecilerin o zamanlardaki düşünceleri ve hissettikleri duyguları, nesiller arası görüş ayrılıkları,

⁸⁶ Erkek, 1932, öğretmen, Çüy İli, Kırgızistan.

⁸⁷ Erkek, 1927, muhasebeci, Isık-Köl İli, Kırgızistan.

⁸⁸ Erkek, 1932, demir yolları, makinist, Çüy İli, Kırgızistan.

⁸⁹ Erkek, 1938, ressam, Talas İli, Kırgızistan.

⁹⁰ Erkek, 1947, gazeteci, Çüy İli ve Bişkek, Kırgızistan.

⁹¹ Erkek, 1932, öğretmen, Çüy İli, Kırgızistan.

iktidar tarafından uygulanan siyasi baskılar ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra dine bakış açısından yaşanan değişimleri anlamaya katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

Mülakat yapılan yaş grubu çoğunlukla 65 ve epey üstündeydi. Görüşmeciler, büyükanneleri ve dedelerinin, hatta çoğu zaman anne babalarının namaz kıldıklarını, oruç tuttıklarını ve Kur'an'dan ayet ve sureler okuyabildiklerini belirtmişlerdi. Bizim görüştüğümüz yaş grubundan bu tür bilgilere sahip olanlar da bildiklerini çocukken öğrenmişlerdi. Görüşmelerden, bu neslin gençlik çağına eriştiklerinde, dinî vecibeleri yerine getirme konusunda bir kırıma ve kesinti yaşandığı anlaşılmaktadır.

Sözlü tarih kaynaklarının birçoğu, dinî bayram kutlamalarına çocukken şahit olmuşlardı, ancak yine sözlü tarih kaynak verilerine göre, bayram kutlamaları, 1950'lerde yasaklanmıştır.

Görüşmecilerin neredeyse tamamı İslamiyet'e karşı politik baskılara şahit olduklarından bahsetmiştir. Ayrıca çoğunluğu İslamiyet'in yaşanmasına kısıtlama getirmenin iyi olmadığını ve günümüzdeki özgürlüğün iyi olduğunu belirtmişlerdir.

Sözlü tarih çalışması, okulların, ideolojik ve ateist eğitim açısından oldukça önemli kurumlar olduğunu bir kez daha gözler önüne sermiştir. Mülakat yaptığımız nesil, zamanında aile büyüklerinden din konusunda bir baskı görmediklerini belirtmişlerdir.

Sözlü tarih çalışması, önemli bir farkı ortaya koymaktadır: Kırgızistan'da yaşayan bazı etnik gruplar, özellikle Uygurlar veya Dunganlar gibi nispeten daha dindar ve muhafazakâr olarak nitelendirilebilecek bazı toplulukların, daha sıkı kontrol altında tutulduğunu söylemek mümkündür. Bunların arasında da aydınlar ve parti üyeleri, KGB'nin daha da sıkı kontrolündeydiler. Onların ateist propagandada aktif rol oynamaları ve bizzat rol modeli olmaları istenmiştir.

Ayrıca, görüşmecilerin birçoğu, her ne kadar post-Sovyet dönemde dinî özgürlüğü memnuniyetle karşılamışlarsa da, çoğu aşırıya kaçmamak gerektiğinin altını ehemmiyetle çizmiştir. Bunun dışında, günümüzdeki radikal İslam saflarına post-Sovyet coğrafyadan katılımların birçoğunda, Sovyet zamanında dinin yasaklanmasından kaynaklanan baskı ve boşluğun izleri bulunmaktadır.

Hayatlarının büyük kısmını Sovyet döneminde geçirmiş olan görüşmecilerin, son 20 yılda dine ilişkin görüş ve tutumlarında herhangi bir değişiklik yaşayıp yaşamadıkları konusunda ise, görüşmecilerin çoğu aslında o zamanlar da için için inandıklarını, belki de yaştan dolayı bu his ve inancın arttığını ifade ettiler. Ama dinin orta derecede olması gerektiği konusundaki fikirlerini paylaşmayı ihmal etmediler. Daha az bir grup ise ateist olmaya devam ettiklerini belirtmişlerdir.

Genelde Sovyet Müslümanları, özelde Kırgızlar, dinî ibadetlerini kamusal alanda pek sürdürememişler, devam ettirenler de başta evleri olmak üzere özel alanda veya yüreklerinde devam ettirmişlerdir. Cami gibi daha kamusal alana ancak çalışmak zorunda olmayan, Sovyet iktidarı ile karşı karşıya gelmeyecek yaşlılar gidebilirlerdi. Yaşlıların özel alanlardaki ibadetlerine bile gençle-

rin kariyerleri vasıtasıyla baskı ve etki edildiği görülmektedir. Dinî vecibeler de, özelliğine göre ya kesintiye uğramışlardı, ya da uyarlanmıştı. Cenazede dahi dualara el açmak veya âmin deyip yüzüne sürmek, parti toplantılarında kınanma veya ihraç sebebi olabiliirdi. İktidar tarafından baskının hissedilmesi veya yaşanması, korku seviyesini arttırmıştır. Ayrıca, Sovyet iktidarı, dine, hem ideolojik olarak, hem de eğitim, işleyiş, üretim veya çalışma hayatına engel teşkil ettiği gerekçesiyle karşı çıkarak mücadele etmiştir. Eğitimini sürdüren öğrenci kısmında veya çalışan genç veya nispeten genç kesimde, din, çoğu durumda kesintiye uğramıştı. Ancak içinden inanma, sığınma şeklinde yüreklerde taşınmış, dışarıya göstermeleri mümkün olmamıştır.

Sovyet döneminde İslamiyet'in yasaklara ve kesintiye uğraması, ortalama din bilgisinin verilmemiş olması, Sovyetlerin yıkılmasından sonra çeşitli dinî akım, cemaat ve tarikatların yayılmasının, köktendinciliğin görülmesinin tek sebebi değilse de, önemli sebeplerinden birini oluşturmuştur. Sovyetler Birliği'nde inanç ve ibadet özgürlüğünün olmaması, yukarıdan ve siyasî baskılarla İslamiyet'i yavaşlatmaya veya kesmeye çalışma siyaseti, pek başarılı olmamıştır.

Kaynaklar

AITPAEVA, Gulnara (ed.): *Kırgızstandağı mazar basuu: Talas tacrybasının neğizinde* (Кыргызстандагы мазар басуу: Талас тажрыйбасынын негизинде), Bişkek: Aigi-ne 2007.

BENNINGSEN, Alexandre: *Islam in Soviet Union - General Presentation*, ODTÜ, Ankara 1985.

BENNINGSEN, Alexandre K.: "Sovyetler Birliği'nde İslâmî Uyanış ve Bazı Gelişmeler", *Çöküş Öncesi Sovyetler Birliği'nde İslâmiyet ve Müslümanlar*, İsmail Orhan Türköz (derleyen ve tercüme eden), Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1997, s. 52-60.

CARRÈRE D'ENCAUSSE, Hélène: *Sovyetler'de Müslümanlar*, (çev. Adnan Tekşen), Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992.

CİHAN, Ahmet: "Kırgızistan'da Dini Bilinçlenme Trendinin Yükselmesi, Dindarlaşmanın Toplumsal Tezahürleri: Güney Kırgızistan'da Celalabat Kenti Örnekleme", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 161, Nisan 2006, s. 173-186.

CONQUEST, Robert (ed.): *Religion in the USSR*, The Bodley Head, Londra 1968.

ERDEM, Mustafa: "Geleneksel Türk Dini ve İslâm", *Dini Araştırmalar*, Cilt: 1, Sayı: 2, Eylül-Aralık 1998, s. 79-91.

ERDEM, Mustafa: "Misyonerlik ve Kırgızistan'da Misyoner Faaliyetler", *Dini Araştırmalar*, Cilt: 1, Sayı: 3, Ocak-Nisan 1999, s. 5-42.

ERŞAHİN, Seyfettin: *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar*, İlahiyat Vakfı Yayınları, Ankara 1999.

GÜNGÖR, Harun: "Geleneksel Türk Dininden Anadolu'ya Taşınanlar", *Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni: Bildiriler, 16-17 Nisan 2007*, Ülkü Çelik Şavk vd (yay. haz.), Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2007, s. 1-6.

KURMANGALİYEVA ERCİLASUN, Güljanat: "Islam in the Soviet Kyrgyzstan: Practices in an Atheist State", *İslam Bölgeleri Araştırmaları (IAS) 3. Uluslararası Kongresi*, Kyoto, 17-19 Aralık 2010.

LEMERCIER-QUELQUEJAY, Chantal: "The USSR and The Middle East", *Central Asian Survey*, No: 1, Cilt: 1, Temmuz 1982, s. 43-51.

LENİN, V. İ.: *Din Üzerine*, çev. Hasan İlhan, Alter Yayıncılık, Ankara 2013.

RO'İ, Yaacov: *Islam in the Soviet Union: From the Second World War to Perestroika*, Hurst & Co., London 2000.

RORLICH, Azade-Ayşe: "Islam under Communist Rule: Volga-Ural Muslims", *Central Asian Survey*, No: 1, Cilt: 1, Temmuz 1982, s. 5-42.

ŞAHİN, İlhan: "Religious Life of Kyrgyz People According to Oral Materials", *Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan: Life and Politics during the Soviet Era*, Timur Dadabaev - Hisao Komatsu (ed.), Palgrave Macmillan, New York 2017, s. 67-80.

TÜRKÖZ, İsmail Orhan: (derleyen ve tercüme eden), *Çöküş Öncesi Sovyetler Birliği'nde İslâmiyet ve Müslümanlar*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1997.

Sözlü Tarih Kaynakları⁹²

Kadın, 1920, muhasebeci, Çüy İli, Kırgızistan.

Kadın, 1927, kolhoz çalışanı ve fabrikada halkla ilişkiler sorumlusu, Çüy İli ve Bişkek, Kırgızistan.

Kadın, 1929, kolhozcu, Çüy İli, Kırgızistan.

Kadın, 1931, çiftçi ve çoban, Narın İli, Kırgızistan.

Kadın, 1932, öğretmen, Narın İli, Kırgızistan.

Kadın, 1934, öğretmen, Narın İli, Kırgızistan.

Kadın, 1935, öğretim üyesi, Isık-Köl İli ve Bişkek, Kırgızistan.

Kadın, 1936, kolhoz çalışanı, Narın İli, Kırgızistan.

Kadın, 1937, öğretim üyesi, Narın İli ve Bişkek, Kırgızistan.

Kadın, 1940, öğretmen ve parti aktivisti, Isık-Köl İli, Kırgızistan.

Kadın, 1946, hemşire, Oş İli, Kırgızistan.

Erkek, 1926, muhasebeci, Isık-Köl İli, Kırgızistan.

Erkek, 1927, muhasebeci, Isık-Köl İli, Kırgızistan.

Erkek, 1927, öğretmen, Narın İli, Kırgızistan.

Erkek, 1930, çoban, traktörcü, Narın İli, Kırgızistan.

Erkek, 1932, çoban, Gürcistan'ın Ahıska Bölgesi ve 1944 sonrası Çüy İli, Kırgızistan.

Erkek, 1932, demir yolları, makinist, Çüy İli, Kırgızistan.

Erkek, 1932, öğretmen, Çüy İli, Kırgızistan

Erkek, 1935, öğretim üyesi, Narın İli ve Bişkek, Kırgızistan.

Erkek, 1936, öğretmen ve öğretim elemanı, Narın İli, Kırgızistan.

Erkek, 1937, öğretim üyesi, Celalabad İli ve Bişkek, Kırgızistan

Erkek, 1937, öğretim üyesi, Çüy İli ve Bişkek, Kırgızistan.

Erkek, 1937, öğretim üyesi, ekonomist, diplomat, Isık-Köl İli ve Bişkek, Kırgızistan.

Erkek, 1937, öğretim üyesi, rektör, Celalabad İli ve Bişkek, Kırgızistan.

Erkek, 1938, ressam, Talas İli, Kırgızistan.

Erkek, 1940, çiftçi, zanaat, Batken İli, arada birkaç yıl Özbekistan'da yaşamış, tekrar Kırgızistan.

Erkek, 1940, tıp doktoru, Talas İli, Kırgızistan.

Erkek, 1947, gazeteci, Çüy İli ve Bişkek, Kırgızistan.

⁹² Kaynak kişilerle ilgili bilgiler daha önce de zikredildiği gibi sırayla cinsiyeti; doğum yılı; SSCB dönemindeki mesleği; doğum yeri ve yaşadığı yer(ler) ile ülkesi şeklinde verilmiştir ve sözlü tarih çalışmaları etik anlayışı gereği isimleri belirtilmemiştir.